

<https://helda.helsinki.fi>

Suunnitelman muodonmuutos

Oiva, Mila

2013

Oiva , M 2013 , ' Suunnitelman muodonmuutos ' , Idäntutkimus , Nro 3 , Sivut 3-17 . <
http://www.helsinki.fi/idantutkimus/arkisto/2013_3/it_3_2013_oiva.pdf >

<http://hdl.handle.net/10138/41968>

---

acceptedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Suunnitelman muodonmuutos

M i l l a O i v a

Suunnitelmatalous nähdään usein jähmeänä ja byrokraattisena järjestelmänä, jonka kykenemättömyys muuttua johti asteittain koko sosialistisen järjestelmän sortumiseen. Sosialististen maiden keskusjohtoiseen suunnitteluun perustunut järjestelmä ei kannustanut suunnitelmien toteuttajia aloitteellisuuteen tai innovatiivisuuteen, sillä korkein poliittinen johto saneli mitä tehtiin ja miten. (Berend 2009, 26; Hardy 2009, 18.) Tämä luonnehdinta toisen maailmansodan jälkeen itäisen Keski-Euroopan maihin Neuvostoliitosta omaksutusta järjestelmästä vastaa asioiden tilaa, mutta vain osittain. Yksipuolinen kuva välittyy usein sellaisista tutkimuksista, jotka käyttävät lähteinään ainoastaan korkealla suunnitelmatalouden hierarkiassa toimineiden instituutioiden asiakirjoja tai nojautuvat toisen käden tietoihin.

Kokonaiskuvasta jää tällöin huomaamatta, että byrokraattinen järjestelmä kannusti – usein myös tahattomasti – oma-aloitteisuuteen kansalaisten yksityisessä elämänpiirissä. Neuvostoliitossa tätä ilmiötä kutsuttiin termillä *blat* (Ledeneva 1998) ja Puolassa puhuttiin asioiden selvittämisestä (*zalatwić sprawy*) (Kaczmarek 2010, 675). Byrokraattinen suunnitelma ruokki ruohonjuuritason oma-aloitteisuutta, ja epävirallinen aloitteellisuus puolestaan mahdollisti

toimimisen jäykkien rakenteiden puitteissa (Ledeneva 1998, 3). Kuinka tämä vuorovaikutus vaikutti suunnitelmaan ja sen rooliin taloudellisen toiminnan ohjaajana ajan myötä, ja kuinka aloitteellisuus toisaalta näyttäytyi virallisen taloudessa, on toistaiseksi tutkittu vähän.

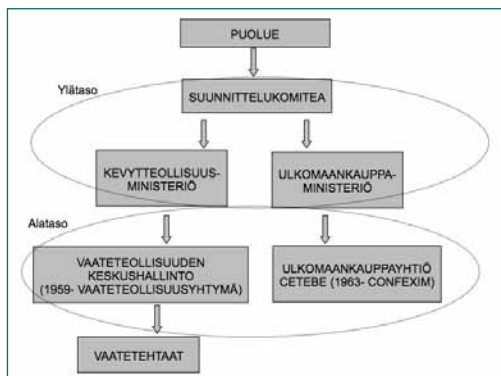
Puolan Neuvostoliittoon suuntautuneessa valmisvaatteiden vientikaupassa uudistettiin kaupankäynnin käytänteitä 1950- ja 1960-luvun taitteessa. Vaikka kauppaa käytiin Puolan ja Neuvostoliiton taloussuunnitelmien puitteissa, puolalaiset kauppiaat osoittivat oma-aloitteisuutta alkaessaan 1960-luvun alkuun mennessä markkinoida tuotteitaan Neuvostoliitossa. (Oiva (tulossa).) Kaupankäynnin käytänteiden muutos liittyi keskitetyn suunnitelman roolin muutokseen.

Tämä artikkeli tarkastelee keskusjohtoisesti laaditun suunnitelman roolia taloudellista toimintaa ohjaavana tekijänä ja puolalaisten kauppiaiden oma-aloitteisuuden kasvua Neuvostoliittoon suuntautuneessa valmisvaatteiden viennissä 1950-luvun puolivälistä 1960-luvun puoliväliin. Artikkelin tutkimuskysymykset ovat: millaisena keskitetty suunnitelma näyttäytyi puolalaisille valmisvaateviejille, kuinka se ohjasi heidän toimintaansa ja kuinka he toimivat suhteessa suunnitelmaan. Aikaisempi tutkimus on havainnut keskitetyn suunnitelman taloudellisen toiminnan sanelevana tekijänä heikentyneen Puolassa toisen maailmansodan jälkeisenä aikana. Sitä mistä muutos sai alkunsa, ei ole tutkittu, eikä tapahtumaa ole ajoitettu tarkkaan, tai sen on arveltu tapahtuneen 1970-luvun alussa, kun Puolan talous nojautui aikaisempaa voimakkaammin maailmanmarkkinoihin (Jasiński 2011, 170–172;

Poznanski 1996). Samoin aikaisempi tutkimus on tuonut esiin, että Neuvostoliiton pienemmät SEV-kauppakumppanit, kuten Puola, hyötyivät Neuvostoliittoa joustavammasta byrokratiastaan, mutta myös tämän kääntein tarkempi ajoittaminen puuttuu (Stone 1996, 64). Hypoteesini on, että Puolan ulkomaankaupassa juuri suunnitelmat toteuttaneella tasolla oma-aloitteisuus valtasi vähitellen alaa ylhäältä sanellulta suunnitelmalta 1950-luvun lopun ja 1960-luvun puolivälin välisenä aikana.

Taloudellista toimintaa ja sen eri motiiveja sosialistisessa Puolassa on helpompi hahmottaa, kun erittelee talouden eri toimijoiden hierarkkiset tasot. Sen vuoksi tässä artikkelissa jaottelen taloudellisen toiminnan kahdelle eri tasolle. Ylätasoa edustavat Puolan ministerineuvoston alainen kansantalouden suunnittelukomitea ja ministeriöt, alatasoa suunnitelmien käytännön toteutuksesta vastannut Centralny Zarząd Przemysłu Odzieżowego eli Vaateteollisuuden keskushallinto (vuodesta 1959 Zjednoczenie Przemysłu Odzieżowego eli Vaateteollisuus-yhtymä¹) ja eri nimillä eri vuosina toimineet valmisvaatteiden ulkomaankaupasta vastanneet ulkomaankauppayhtiöt. Hierarkiassa kaikkein alin, eli tuotantotaso, tai kaikkein ylin, eli poliittiset linjaukset laatinut taso, jäävät tämän artikkelin tarkastelun ulkopuolelle.

Artikkeli keskittyy tarkastelemaan taloussuunnitelmien roolia valmisvaatteiden viennin käytännön toteutuksesta vastanneella alatasolla.

Toimijoiden hierarkkiset tasot valmisvaatteiden vientikaupassa 1950–1960-luvuilla.

Perinteisesti sosialististen maiden taloushistoriaa on tarkasteltu ylätasoin suunnittelijoiden näkövinkkelistä. Uudempi tutkimus on korostanut myös alemman, käytännön toteutuksesta vastanneen tason merkitystä järjestelmän toiminnassa. (Autio-Sarasma & Miklóssy 2011, 9.) Jotta ymmärtäisimme, kuinka suunnitelmat toimivat käytännössä ja mitä ne merkitsivät, on tärkeää tarkastella käytännön toteuttajatasoa.

Puolan teollistuminen alkoi 1800-luvun alussa juuri tekstiiliteollisuudesta, jonka tärkeimmän markkinan muodosti tuolloinen emämaa Venäjä. Toisen maailmansodan intensiivisen teollistamisen myötä teollisesti valmistettujen kulutustuotteiden osuus Puolan ulkomaankaupasta nousi tasaisesti vuoden 1956 vajaasta 9 %:sta runsaaseen 12 %:in vuonna 1964 ulkomaankaupan volyymin kasvaessa samalla. Tekstiiliteollisuuden vienti kattoi puolet kulutustuotteiden viennistä. (Statystyka Handlu Zagranicznego 1965, 16–17.) Rahassa mitattuna valmisvaatteiden vienti ei siis ollut avainasemassa Puolan ulkomaankaupassa, vaikka sen vientimäärät kasvoivatkin. Valmisvaatteiden vienti näyttäisi olleen ensimmäisten joukossa rakentamassa uudenlaisia kaupankäynnin tapoja 1950-luvun lopulla. Toisin kuin taloudellinen toiminta kotimaassa, Puolan (laillinen) ulkomaankauppa oli kokonaan valtion kontrollin alainen. Samalla ulkomaankaupalla oli erikoisasema suhteessa kotimaankauppaan, sillä se mahdollisti kansantaloudelle elintärkeiden tuotteiden ja raaka-aineiden tuonnin.

Valmisvaatekaupan alatasoin johtajat toimivat hallinnon ja taloudellisen toiminnan risteyskohdassa. Yhtäältä he olivat osa suunnitelmatalouden puoluejohtoista hallintoa. Erityisesti ulkomaankauppayhtiöissä organisaatioiden johtajiksi voivat päästä vain puoluekirjan omaavat henkilöt. Näistä tehtävistä saattoi edetä uralla muihin merkittäviin tehtäviin puolue- tai valtionhallinnossa sekä järjestöissä. (Jasiński 2011, 221; Kornai [1992] 2000, 39.) Samalla alatasoin johtajat tunsivat oman sektorinsa kehittämistarpeet ja mahdollisuudet. Juuri he joutuivat myös tekemään päätöksiä silloin, kun ylhäältä tulleet vaatimukset olivat ristiriidassa vaateteollisuuden

tarpeiden kanssa. Kun Vaateteollisuusyhtymäksi muutettu Vaateteollisuuden keskushallinto alkoi Puolassa osallistua 1950-luvun lopussa myös ulkomaankauppaan, sen johtajat pystyivät vertaamaan kotimaista tuotantoa ja toimintatapoja muihin maihin. Tämä laajensi entisestään heidän asiantuntemustaan suhteessa suuria linjoja vetä-neisiin ylätason suunnittelijoihin.

Sosialististen maiden ylätasolla laadittujen suunnitelmien toteutus oli käytännössä usein mutkikkaampaa kuin oli alun perin ajateltu. Periaatteessa kansantaloutta koskevat suunnitelmat tehtiin keskitetysti. Kantavana ajatuksena oli, että talouden suunnittelijat ja päätöksentekijät tiesivät, mitä yhteiskunta tarvitsee, ja saattoivat siis laatia ja toteuttaa suunnitelmia, jotka vastasivat näihin tarpeisiin. (Kornai [1992] 2000, 51; Nove 1986, 132.) Neuvostoliitossa 1920-luvulla kehitetty suunnitelmatalous perustui käytännössä pitkälti reaalioliittisten pyrkimysten toteuttamiseen, ja sen käyttöönotto näyttäytyi tavallisten kansalaisten silmissä mielivaltaisena toimintana (Kansikas 2012, 29; Hessler 2004, 51–74; Nove 1986, 52). Puolassa suunnitelmataloutta kutsuttiin kansan suussa vitsikkäästi termillä *planowy balagan* eli ”suunniteltu sekasorto” (Jasiński 2011, 181). Suunnitelmatalous ja sen toimimattomuus synnytti myös lukuisia vitsejä (esim. Kaliński 2005, 109–123).

Ylhäältä johdettu suunnitelma

Toisen maailmansodan jälkeen Puolan talousjärjestelmä pyrittiin muuttamaan Neuvostoliiton mallin mukaiseksi. Puolassa kansantalouden suunnittelun prioriteettina oli maan jälleenrakentaminen ja laaja teollistaminen kulutustuotteiden tuotannon jäädessä toissijaiseen asemaan. (Jasiński 2011, 207; Kaczmarek 2010, 606.) Intensiivisen teollistamisen seurauksena Puola kaupungistui nopeasti seuraten muiden aiemmin maaseutuvaltaisten eurooppalaisten valtioiden kehitystä toisen maailmansodan jälkeen. Vaikka uudistamisen mallina oli neuvostojärjestelmä, vaikuttivat myös paikalliset olot siihen, miten suunnitelmataloutta toteutettiin. Puola poikkesi

muista sosialistisista maista siinä, että siellä maatalouden kollektivisointi ei toteutunut laajamittaisesti.

Puolan kansantalouden monivuotiset suunnitelmat² ja vuosisuunnitelmat laadittiin suunnittelukomiteassa³, joka oli keskeisessä asemassa poliittisessa ja hallinnollisessa hierarkiassa (Kaliński 2005, 14–20). Vuosisuunnitelma, joka käytännön toiminnan kannalta oli keskeisin, määritteli kansantalouden tuottamat tuotteet, raaka-aineiden, valmiiden tuotteiden ja työvoiman jakautumisen, investointikohteet, tekniset kehittämistarpeet sekä ulkomaankaupan. Tämä koko kansantaloutta koskenut suunnitelma oli väistämättä yleisluonteinen. Yleissuunnitelmasta muokattiin tarkempia sektorikohtaisia tuotanto-suunnitelmia ministeriöissä, joista ne lähetettiin eri toimialoja ohjaaville keskusorganisaatioille, kuten Vaateteollisuuden keskushallinnolle. János Kornain mukaan klassisessa sosialismissa ylhäältä alas komentoketjussa välittyneet suunnitelmat olivat määräyksiä, jotka tuli toteuttaa kyseenalaistamatta. Samalla kuitenkin alatason organisaatiot saattoivat kommentoida tai tehdä ehdotuksia seuraavien vuosien suunnitelmiin. (Kornai [1992] 2000, 112–114.)

Ulkomaankauppa oli kansallisen kokonais-suunnitelman osa, ja taloudellisten tekijöiden ohella sitä määrittivät ulkopoliittiset pyrkimykset.⁴ Ulkomaankaupan suunnittelussa kiinnitettiin huomiota ennen kaikkea kaupan rakenteeseen ja valuuttavirtoihin. Sosialististen maiden talousliiton, SEV:in⁵, jäsenten kanssa käydyssä kaupassa ulkomaankauppaministeriö neuvotteli tavaravaihdosta toisen valtion edustajien kanssa suunnittelukomitean ohjeiden mukaisesti. Neuvottelujen jälkeen SEV-maiden kanssa laaditut *clearing*-kauppasopimukset⁶ tavaravaihtopöytäkirjoineen harmonisoitiin Puolan omien taloussuunnitelmien kanssa. Ulkomaankauppaministeriön alaiset ulkomaankauppayhtiöt hoitivat kauppajen yksityiskohdat ja käytännönjärjestelyt. Niillä oli monopoli määrättyjen tuotteiden viennissä ja tuonnissa. (Jasiński 2011, 169–176, 209.) Länsimaiden kanssa käytävässä kaupassa ei yleensä tehty valtioiden

välisiä sopimuksia, koska maailmanmarkkinoilla toimittiin markkinatalouden säännöillä. Tästä huolimatta puolalaiset sisällyttivät myös muun kauppavaihdon suunnitelmiinsa.

Puolalaisten valmisvaatteiden vienti Neuvostoliittoon sisältyi siis moneen suunnitelmaan: Puolan viisivuotis- ja vuosisuunnitelmiin, Puolan ja Neuvostoliiton ulkomaankauppa-suunnitelmiin, Puolan ja Neuvostoliiton välisiin kauppasopimuksiin ja Puolan ulkomaankauppa-ministeriön ulkomaankauppayhtiölle ja kevytteollisuusministeriön Vaateteollisuuden keskushallinnolle antamiin suunnitelmiin. Tämän lisäksi ulkomaankauppayhtiö laati erilliset suunnitelmat Neuvostoliiton- viennistä vastanneelle osastolle, ja Vaateteollisuuden keskushallinnon tuotanto-osasto allokoii Neuvostoliiton-vientiin menevien vaatteiden suunnittelun ja valmistuksen alaisuudessaan toimineille tehtaille. Neuvostoliiton-kaupan suunnitelmien laatiminen oli tärkeää, koska Neuvostoliitto oli Puolan ulkomaankaupan merkittävin kauppakumppani, ja koko sosialistisen kauden ajan suurin osa – vuosina 1958–1965 noin 80–90 % – puolalaisten valmisvaatteiden viennistä suuntautui Neuvostoliittoon.⁷ (Jasiński 2011, 175; Statystyka Handlu Zagranicznego 1959, 55; Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1966, 120.)

Eri tasojen suunnitelmat pyrittiin harmonisoimaan keskenään, ja yksityiskohtaisempien suunnitelmien tuli sisältyä yleisluonteisimpiin suunnitelmiin. Ylhäältä annettujen suunnitelmien yleisluonteisuudesta johtuen jouduttiin suunnitelman toteutuksen yksityiskohtiin ottamaan kantaa alatasoilla. Esimerkiksi ulkomaankauppa-ministeriö saattoi antaa ulkomaankauppayhtiölle vuosittaisen myyntitavoitteen Neuvostoliittoon, mutta ulkomaankauppayhtiön tuli määritellä, mitä malleja ja mitä kokoja se yritti myydä – yrittikö se myydä enemmän miesten talvitakkeja vai lasten aluspaitoja – saavuttaakseen vuoden myyntitavoitteeksi asetetun summan. Käytännössä kuitenkin ministeriöt ohjeistivat 1950-luvun puoliväliin asti niin yksityiskohtaisesti myös suunnitelmien toteutusta, että alatasolle ei jäänyt suurta tulkinnanvaraa.

Vaateteollisuuden keskushallinnon julkaisema vuoden 1955 syksy-talvi vaatemallistokatalogi (Odzież. Jesień-zima 1955. Katalog przemysłu odzieżowego).

Vuonna 1955 Vaateteollisuuden keskushallinto alkoi suunnitella ensimmäistä yhtenäistä puolalaista vaatemallistoa ja sen näytteille asettamista saatuaan sekä kevytteollisuusministeriöltä että kevytteollisuus- ja kotimaankauppa-ministeriöltä määräykset. (Vaateteollisuuden keskushallinnon johtajan määräys 23.2.1955.) Tämä osoittaa, että sen lisäksi että tuotantosunnitelmat laadittiin ylätasoilla, myös niiden toteutusta ohjattiin 1950-luvun alkupuoliskolla ylätasolta.

Vaateteollisuuden keskushallinnon aineistosta kauttaaltaan käy ilmi, että kevytteollisuusministeriöstä tulleita ohjeita pyrittiin 1950-luvun puolivälissä noudattamaan hyvin tarkkaan. Alatason johtajilla oli suuri motivaatio osoittaa noudattavansa ylätasolta tulevia määräyksiä. Vaateteollisuuden keskushallinnon suunniteluosasto kopioi organisaation eri osastoille eteenpäin lähetettyihin määräyksiin ministeriöstä tulleiden viestien olennaiset kohdat sanasta

sanaan. Näin ylhäältä tulleet määräykset välittyivät sanallisesti muuttumattomina. Tarkasta kopiaimisesta huolimatta ohjeiden tulkinta tai niihin suhtautuminen oli eri tasoilla erilaista. Vaateteollisuudelle annetut määräykset kuulosivat suunnittelukomitean tai ministeriön tasolla erilaisilta kuin toimeenpanevalla tasolla johtuen erilaisesta kontekstista. Ylätasolla katsottiin koko kansantalouden kokonaisuutta ja poliittisia linjauksia, kun taas alatasolla tiedettiin käytäntö ja sen aiheuttamat ongelmat ja ajateltiin oman toimialan ja maantieteellisen alueen tasolla.

Ylätason suunnittelijoiden ja alatason toteuttajien välinen näkökulmaero oli 1950-luvun puolivälissä selkeä, mutta ylätason näkökulma oli määräävä. Ulkomaankaupassa yksittäiset kaupanalat olivat suunnittelijoiden kannalta vain erillisiä rakennuspalikoita ulkomaankaupan kokonaisuudessa. Ulkomaankauppayhtiö CETEBE:n sisäisestä kirjeenvaihdosta käy ilmi, että ulkomaankaupaministeriö painotti ohjeissaan vaateviennin kasvattamista länsimaihin. Lännestä saatavalla valuutalla aiottiin rahoittaa raskaan teollisuuden tarvitsemien koneiden ja laitteiden tuontia lännestä. (CETEBE:n sisäinen kirjeenvaihto 8.3.1957.) Vaatteiden viennillä oli siis ulkomaankaupaministeriön näkökulmasta vain välineellinen arvo koko kansantalouden toiminnan kannalta. Puolalaisten kulutustuotteiden myyjien kohtaamat vaikeudet länsimarkkinoilla eivät olleet ministeriön ongelma.

Vaikka ylätason suunnitelmat olivat määrääviä, ne eivät aina olleet muuttumattomia. Maaliskuussa 1957 ulkomaankaupaministeriö lähetti ulkomaankauppayhtiö CETEBE:lle saman vuoden vuosisuunnitelman. Vuosisuunnitelman liitteenä ministeriö lähetti kirjeen, jossa se jo ilmoitti muutoksista tähän vuosisuunnitelmaan. Ministeriön kirjeessä CETEBE määrättiin entisestään säästämään menojaan ja täyttämään vuosisuunnitelman tuontisuunnitelma länsimaista vain 90 %:sesti. (CETEBE:n sisäinen kirjeenvaihto 8.3.1957.)

Jatkuvat muutokset ylhäältä tullessiin määräykseen rapauttivat vähitellen niiden auktoriteettia. Vaikka ulkomaankaupan rakenteissa

tehtiin uudistuksia vasta 1950-luvun lopulla, vuonna 1956 tapahtunut poliittisen ilmapiirin vapautuminen kyseenalaisti keskusjohdon määräysvaltaa. Jos aikaisemmin oli toteutettu muutetut suunnitelmat kyselemättä, nyt ministeriöltä tulleita vuosisuunnitelmia ja ohjeita ei välttämättä noudatettu, jos saman vuoden suunnitelma lähetettiin toimeenpanevalle organisaatiolle vasta maaliskuun alussa yhdessä suunnitelmaan tehtyjen muutosten kanssa. Alatason johtajien motivaatio seurata pilkuntarkasti alati muuttuvia määräyksiä mureni vähitellen. Leszek Jerzy Jasiński mukaan ulkomaankaupan suunnitelmat olivat pikemminkin suuntaa antavia kuin tiukasti määriteltyjä (Jasiński 2011, 171–172). Todennäköisesti ensimmäinen askel kohti suunnitelman monitulkintaisuutta tapahtui 1950-luvun toisella puoliskolla.

Suunnitelmasta suunnitelmiin

Kesällä 1956 Poznańissa työläiset ryhtyivät vaatimaan parempia elinoloja ja poliittisia muutoksia. Mielenosoitukset äityivät rajuiksi mellakoiksi, jotka poliisi tukahdutti väkivaltaisesti. Stalinin kuoleman jälkeen alkanut hidas muutos vauhdittui mellakoiden seurauksena. Puolan poliittinen johto vaihtui, kansalaisten poliittisia vapauksia laajennettiin ja taloushallinnon keskusjohtoisuutta purettiin poliittisen kuohunnan jälkimainingeissa. (Kaczmarek 2010, 616–620.) Puolalaisessa historiankirjoituksessa nähdään 1950-luvun lopun uudistukset usein vain väliaikaisina tai pieninä, vaikka paluuta stalinismin aikakauteen ei enää ollut (Jasiński 2011, 226–227; Kaliński 2005, 20; Eisler 2006, 20). Toisaalta on ilmeistä, että kulttuurin saralla vuoden 1956 uudistusten vaikutuksia ja esimerkiksi länsimaisten vaikutteiden virtausta ei voinut enää perua, sillä ajattelutapojen muutos oli lähtenyt jo liikkeelle (Pelka 2007, 50). Päinvastoin kuin talouden kokonaiskuvaa hahmottavat yleisteokset osoittaa taloudellisen toiminnan alatasoa valottava lähdeaineistoni, että 1950-luvun lopun taloudelliset uudistukset vaikuttivat merkittävästi valmisvaatekaupan

käytänteisiin. Keskusjohtoisuuden osittaisesta purkamisesta johtuen ja poliittisen ilmapiirin muuttuessa sallivammaksi siirryttiin yhdestä ylhäältä ohjatusta suunnitelmasta kokonais-suunnitelman löyhästi ohjaamien pienempien suunnitelmien mosaiikkiin.

1950-luvun lopulla käytännön toteutuksen suunnittelu ja valvonta siirtyi talouden organisaatiomuutoksen seurauksena toteuttaville tasoille, vaikka kansantalouden kokonaissuunnitelmat edelleen laadittiinkin keskusjohtoisesti. Esimerkiksi teollisuuden keskusjärjestöjen johtajien tuotannon suunnittelun toimivaltaa laajennettiin. (Ministerineuvoston päätös 518/56 päivältä 17.8.1956.) Nyt teollisuuden keskusjärjestöt saattoivat suunnitella tuotantoa oman teollisuudenalan lähtökohdista ottaen kuitenkin huomioon kansallisen tuotantosuunnitelman yleiset linjat. Ministeriötasolta ei enää puututtu niin tarkasti toimeenpanon järjestämiseen kuin aikaisemmin. Vuonna 1958 vanhojen teollisuuden keskusjärjestöjen tilalle luotiin uudet järjestöt, joiden toimivalta oli aikaisempaa laajempi. Niillä oli esimerkiksi mahdollisuus aktiivisesti ottaa osaa ulkomaankauppaan. Vaateteollisuudessa Vaateteollisuusyhtymä korvasi aiemman Vaateteollisuuden keskushallinnon. (Vaateteollisuuden keskushallinnon uudelleenorganisointiprojekti 1958; Vaateteollisuuden keskushallinnon ja Vaateteollisuusyhtymän arkistokuvaukset APL; Kaliński 2005, 20.) Samana vuonna myös ulkomaankauppayhtiöiden toimivaltaa laajennettiin (Jasiński 2011, 227). Helmikuussa 1958 ulkomaankauppayhtiö CETEBE:n sisäisessä muistiossa yhtiön toimintaa kuvattiin suhteellisen itsenäiseksi. Kaikki vientiä koskevat taloudelliset ongelmat ratkaistiin yhtiön sisällä, ja vain yksittäiset ongelmat vaativat konsultaatiota ulkomaankaupaministeriön kanssa. (Sisäinen muistio CETEBE:n organisatorisista muutoksista 10.2.1958.)

Muutosten seurauksena liukui käytännön toiminnan suunnittelu selkeästi valmisvaatteiden vientikaupassa toimeenpanevalle tasolle. Vuonna 1961 perustivat Vaateteollisuusyhtymä, ulkomaankauppayhtiö CETEBE ja eräät muut

tekstiiliteollisuuden yhtymät vientityöryhmän koordinoimaan vaatteiden ja tekstiiliteollisuustuotteiden vientiä. Vientityöryhmässä keskusteltiin yleissuunnitelmien pohjalta vuoden vaatevientitavoitteesta ja sovittiin siitä, miten siihen päästäisiin. Työryhmä päätti esimerkiksi uudenlaisesta myynti- ja markkinointistrategiasta Neuvostoliiton markkinoilla ja sen toteutusajataulusta. (Vaateteollisuusyhtymän vaatevientityöryhmän kokouspöytäkirja Nro 1/III/61 päivätty 14.3.1961.) Ministeriötaso ei siis enää ohjannut yksityiskohtaisesti toimintaa, vaan toteutus voitiin suunnitella ja koordinoida alatasen toimijoiden kesken.

Vaikka osa 1950-luvun lopun uudistuksista peruttiin tai niiden vaikutusta supistettiin, yllämainitut talouden rakenteen uudistukset pysyivät voimassa. Jasińskin mukaan teollisuusyhtymien ja ulkomaankauppayhtiöiden yhteisillä työryhmillä ei ollut todellista vaikutusvaltaa 1960-luvun ensimmäisellä puoliskolla (Jasiński 2011, 227). Vaateteollisuudessa tilanne näyttäisi kuitenkin olleen toinen (Oiva (tulossa)). Riikka Nisonen-Trnka kirjoittaa, että sosialistisissa maissa ylätasen säätämät muutokset eivät aina toteutuneet samanlaisina tai samassa laajuudessa tai niiden tarkoitus saatettiin jopa ymmärtää eri organisaatioissa eri tavoin (Nisonen-Trnka 2012, 69). On siis mahdollista, että Puolan kansantaloutta koskenut organisaatiomuutos ei toteutunut samankaltaisena kaikissa organisaatioissa. Vaikka vaateteollisuudessa uudistuksilla oli suuri merkitys, näin ei välttämättä ollut kaikilla talouden sektoreilla.

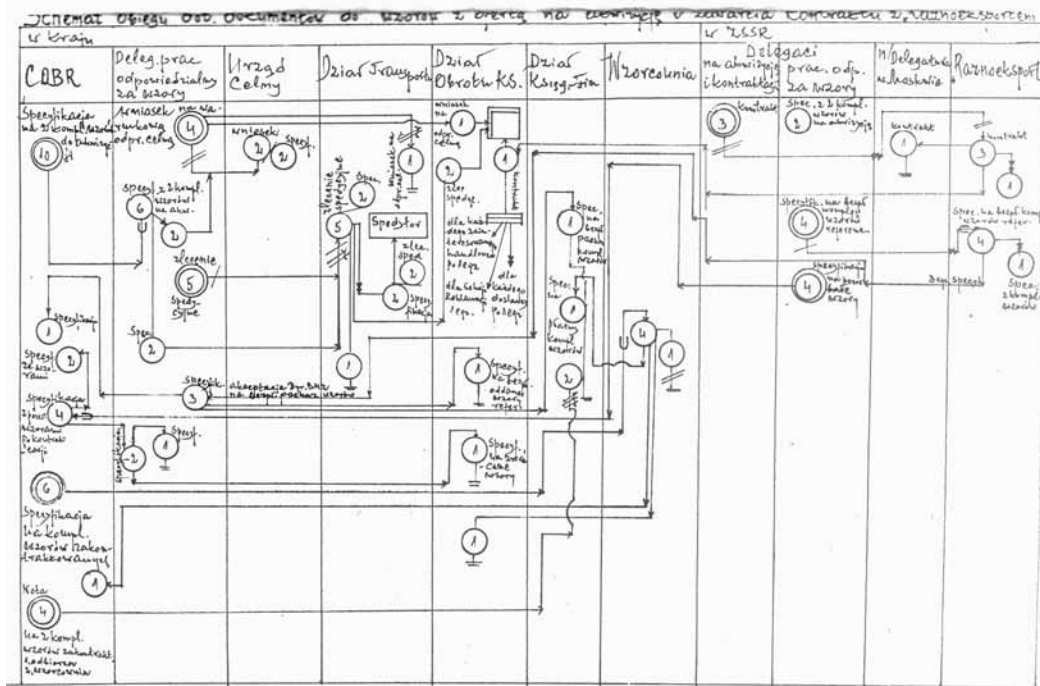
Vientikaupan toteutuksen suunnittelun ja koordinoinnin siirtyminen alatasolle vaikutti merkittävästi puolalaisten valmisvaatteiden viennin myöhempään kehitykseen. Sekä Vaateteollisuusyhtymällä että vaatevientiyhtiö CETEBE:llä oli enemmän motivaatiota kehittää valmisvaatteiden vientikauppaa Neuvostoliittoon kuin ulkomaankaupan kokonaisuutta hallinnoineilla ylätasen virkamiehillä. Vienti Neuvostoliittoon vaati vaateviejiltä osaamista ja taiteilua byrokratian kanssa, mutta puolalaisten vaatteiden laatu ja mallien kiinnostavuus eivät kohdanneet

siellä yhtä kovaa kilpailua kuin länsimarkkinoilla. Neuvostoliiton valtavilla markkinoilla menestyminen oli puolalaisten vaateviejien näkökulmasta helpompaa. 1960-luvun alussa alkaneet ponnistelut tuottivat nopeasti tulosta: vuoden 1958 Neuvostoliiton valmisvaatteiden tuontitilastoissa Puola ei ollut edes listattujen viiden merkittävimmän tuontimaan joukossa, kun vuoden 1964 tilastoissa Puolan vienti ylsi jo melkein 10 %:in Neuvostoliiton valmisvaatteiden koko tuonnista. (Vnešnjaja trgovlja Sojuza SSR 1963, 71, 127; Vnešnjaja trgovlja Sojuza SSR 1965, 94.)

Monien alatason toimijoiden välinen yhteistyö yleissuunnitelman toteuttamiseksi vaati eri toimialojen sisäisten tavoitteiden ja niille ylhäältä annettujen suunnitelmien yhteensovittamista. Vaikka kaikki toimijat olivat sidoksissa yleissuunnitelmaan, käytännön toteutuksen tasolla ne saattoivat itse vaikuttaa siihen, mihin panostivat enemmän. Valmisvaatteiden vientikaupassa yhteistyön ja keskinäisen neuvottelun

piirissä oli toimijoita alkaen uusien tekokuitu-tekstiilien suunnittelusta ja kangastuotannosta aina logistiikkaan ja yhteisten myyntinäytelyiden järjestämiseen. Vuodelta 1978 peräisin oleva ulkomaankauppayhtiö Tricotin sisäinen ohjeistus työntekijöille osoittaa, kuinka monesta tekijästä suunnitelmien mosaiikki koostui. Ohjeistuksen kuvaama dokumenttikierro muotoutui 1950-luvun lopun jälkeen 1960-luvun puolivälin mennessä. Huomioon otettavien suunnitelmien ja määräysten suuri määrä oli toisinaan myös etu. Alatason toimijat saattoivat tietyissä tilanteissa valikoida, miten orjallisesti ne ylhäältä tulleita määräyksiä noudattivat.

Siihen, kuinka vapaasti ylhäältä tulleita suunnitelmia voitiin tulkita toteuttavalla tasolla Puolan ja Neuvostoliiton välisessä ulkomaankaupassa, vaikuttivat monet tekijät. Yksi merkittävä alatason toiminnan vapauteen vaikuttanut tekijä oli kauppaa käyvän teollisuudenalan merkitys suunnitelmataloudelle. Koska vaateeteollisuuden painoarvo oli suunnitelmatalouden muodol-

Kaavio dokumenttien kierrosta Neuvostoliiton-vientikaupassa, sisäinen ohjeistus työntekijöille, ulkomaankauppayhtiö Tricot, 1978.

lisessa prioriteettilistassa vähäinen, se saattoi yleissuunnitelman puitteissa toimia suhteellisen itsenäisesti. Esimerkiksi ase- tai energiakauppaa valvottiin talouden keskushallinnon toimesta tarkemmin kuin vaatekauppaa. Teollisuudenalan alhainen asema kansantalouden hierarkiassa saattoi myös motivoida ponnistelemaan aseman nostamiseksi. Korkeammalla hierarkiassa olleet teollisuudenalat saivat helpommin läpi investointeja ja parannuksia, ja niiden johtajilla oli paremmat mahdollisuudet saada äänensä kuuluviin keskushallinnossa.

Toinen valmisvaatekaupan suhteellisen itsenäiseen toimintaan vaikuttanut tekijä oli yllättävältä taholta – kuluttajien parista – noussut paine. 1950-luvun puolivälistä alkaen sosialististen maiden viranomaiset alkoivat kiinnittää entistä enemmän huomiota kansalaisten elinoloihin ja suhtautuminen kuluttamiseen muuttui sallivammaksi. Kun materiaaliset olot kohenivat, muuttui myös kuluttajien odotushorisontti. Jos sodanjälkeisinä vuosina hyvän elämän komponenttina oli ollut se, että oli tarpeeksi ruokaa, 1960-luvulle tultaessa kuului normaaliin elämään jo jääkaappi ja elegantisti sisustettu koti, vaikka niiden saavuttaminen olikin tavallisille kuluttajille vaikeaa. (Crowley & Reid 2010, 7–16.)

Puolassa vaateteollisuus ei voinut enää jättää huomiotta lännestä yksityisten ihmisten massoittain lähettämiä, kirpputoreilla myytäviä vaatteita. Vaateteollisuuden uusi strategia oli alkaa tuottaa sellaisia tuotteita, joita kuluttajat halusivat ostaa. (Pelka 2007, 22–25; Brzostek 2010, 22.) 1950-luvun puolivälin jälkeen Puolassa pyrittiin kuuntelemaan kuluttajien mielipiteitä ja ottamaan huomioon heidän toiveitaan tuotantosuunnitelmia laadittaessa. Esimerkiksi vuonna 1957 perustetun kotimaankaupan komission tavoitteena oli sopeuttaa tuotantoa vastaamaan kuluttajien tarpeita. (Mazurek & Hilton 2007, 325.) Uuden ajattelun mukaisesti vaatetehtaat teettivät mielipidekyselyitä asiakkaiden keskuudessa, ja sen seurauksena esimerkiksi aloitettiin vuonna 1961 farkkujen tuotanto (Pelka 2007, 53).

Vaateteollisuuden pyrkimyksistä huolimatta valtaosa puolalaisista kuluttajista oli piinallisen

tietoisia kotimaan valmisvaatetarjonnan ja läntisten muotivirtausten ja laatuvaatimusten välisestä kuilusta. Vientiin valmistetut puolalaiset vaatteet olivat kotimaisten kuluttajien parissa tunnettuja hyvästä laadusta, mutta niitä päätyi harvoin kuluttajien saataville kotimaassa. (Pelka 2007, 60, 149–150.) Puolalaisten kuluttajien kohonnut muotitietoisuus ja vaatimustaso pakottivat puolalaisen vaateteollisuuden nostamaan kilpailukykyään. Samalla kuitenkin ulkomaankauppa oli vaateteollisuuden prioriteetti kotimaisten kuluttajien kustannuksella.

Myös Neuvostoliitossa, jonne puolalaisten vaatekauppa pääosaltaan suuntautui, alkoivat suurten kaupunkien kuluttajat vaatia yhä laadukkaampia ja muodikkaampia pukineita, mutta Neuvostoliiton oma vaatetuotanto ei kyennyt vastaamaan muuttuneeseen kysyntään. (Gronow 2012, 127; Gronow & Zhuravlev 2010, 28, 33.) Vaikka kansalaisia pyrittiin esimerkiksi lehtiartikkeleissa kouluttamaan rationaalisiksi ja suunnitelmallisiksi kuluttajiksi (Fidelis 2009, passim; Gronow 2012, 128), oli nopeasti muuttuneiden muotivirtausten tyydyttäminen viisivuotissuunnitelmien puitteissa vaikeaa. Jukka Gronow kirjoittaa, että Neuvostoliitossa kulutustavarateollisuuden ongelmat, kuten raaka-aineiden puute, laatuongelmat ja saatavilla olevien mallien rajoitettu määrä, olivat vaateteollisuudessa muuta tuotantoa näkyvämpiä. Muodin muita nopeampi sesonkikierto ei soveltunut suunnitelmatalouden hitaaseen uudistumiseen. (Gronow 2012, 128.) Paine siirtyä keskitetyn suunnitelman orjallisesta toteuttamisesta ulkomaankaupan ammattilaisten itsenäisempään toimintaan oli vaateteollisuuden ja vaatekaupan kohdalla muita aloja suurempi.

1960-luvulla asiantuntijoiden merkitys kasvoi koko sosialistisessa blokissa, mitä myös siirtyminen keskusjohtoisesta suunnitelman toteuttamisesta alatasen itsenäisempään toimintaan heijastaa, ja tieteellisten tai taloudellisten saavutusten painoarvo kasvoi suhteessa ideologiaan. (Nisonen-Trnka 2012, 24, 124.) Kulutuskulttuurin syntyminen vaati aikaisempaa enemmän käytännön tasolla toimineiden asiantuntijoiden tietämystä, jotta kasvaneeseen paineeseen voitiin

vastata suunnitelmatalouksien tuotannolla edes osittain tyydyttävästi. Tämä muutos pantiin merkeille myös puolalaisten vaateviennin asian-
tuntijoiden parissa.

Suunnitelman keikautus

1960-luvun puoliväliin tultaessa keskitetysti laaditun viisivuotissuunnitelman merkitys ylhäältä annettuna toiminnan määrittäjänä väheni. Viisivuotissuunnitelmalla oli edelleen merkitystä asiakirjana, jonka avulla toimintaa perusteltiin, mutta käytännössä ainakin osa alatason toimijoista pystyi vaikuttamaan sen sisältöön ja sisällyttämään siihen omia pyrkimyksiään. Alatason toimijat laativat omia suunnitelmiaan, jotka pyrittiin virallistamaan sisällyttämällä ne osaksi viisivuotissuunnitelmia. Hyvä esimerkki tästä on vuosien 1966–1970 vaateviennin viisivuotissuunnitelman laatiminen.

Puolan valmisvaateviennistä 1960-luvun puolivälistä vastannut ulkomaankauppayhtiö Confexim lähetti ulkomaankauppaministeriön suunnitteluosastolle marraskuussa 1964 valmisvaatteiden viisivuotiskauden 1966–1970 vientisuunnitelmansa. Laatimassaan suunnitelmassa Confexim esitti kasvattavansa valmisvaatteiden vientiä. Kun vuoden 1965 suunnitelma oli yli 142 miljoonaa laskennallista zlotya⁸, vuoden 1970 tavoitteet kohosivat yli 215 miljoonaan zlotyyn. Puolan viennin arvo Neuvostoliittoon vuonna 1964 oli 2,8 miljardia zlotya (Statystyka Handlu Zagranicznego 1965, 21). Vaatteiden osuus kokonaisviennistä oli siis pieni, mutta vaateteollisuudella oli aikomus kasvattaa vientilukuja pysyäkseen viennin kasvun tahdissa tai jopa kasvattaakseen osuuttaan. Confexim oli pohjustanut vientitavoitteitaan jo ennen suunnitelman lähettämistä ulkomaankauppaministeriöön. Tavoitteet oli vahvistanut korkean tason henkilö, suunnittelukomitean ulkomaankaupasta vastannut ensimmäinen varajohtaja ja entinen ulkomaankauppaministeri Tadeusz Gede, jo vuoden 1964 kesällä. (Confeximin 2.11.1964 päivätty viisivuotissuunnitelma; Jasiński 2011, 221–223.)

Syysmuotia lehdestä *Moda Leningrad* (1971).

Ylemmän tason suunnitelmat seurasivat – päinvastoin kuin periaatteessa olisi pitänyt – alatason suunnitelmaa. Puolan ja Neuvostoliiton välinen viisivuotiskauden 1966–1970 tavaravaihtosopimus allekirjoitettiin Moskovassa syksyllä 1965, vuosi sen jälkeen kun Confexim oli esitellyt ulkomaankauppaministeriölle oman viisivuotissuunnitelmansa. Tavaravaihtosopimukseen kirjattiin, että Puola vie Neuvostoliittoon valmisvaatteita tasaisesti kasvavalla summalla. Vuoden 1966 summaksi sovittiin 30 miljoonaa laskennallista *clearing*-ruplaa, minkä jälkeen summa kasvoi vuosittain viidellä miljoonalla saavuttaen vuonna 1970 50 miljoonaa ruplaa. (Puolan ja Neuvostoliiton välinen tavaravaihtosopimus vuosille 1966–1970.) Sovitut summat olivat siis hyvin yleisluonteisia mutta samansuuntaisia Confeximin laatiman suunnitelman kanssa. Puolan parlamentti Sejm puolestaan hyväksyi vuosille 1966–1970 laaditun viisivuotissuunnitelman vuosi tavaravaihtopöytäkirjan allekirjoittamisen jälkeen, marraskuussa

1966 (Sejmin päätös 11.11.1966).

Saadakseen siis sisällytettyä tavoittelemansa vaateviennin kasvun Puolan kansantalouden viisivuotissuunnitelmaan ja Puolan ja Neuvostoliiton väliseen viisivuotiseen tavaravaihtosopimukseen Confexim käytti virallisia ja epävirallisia kanavia. Sosialistisissa maissa oli tavallista, että ammatillisia asioita edistettiin henkilökohtaisten suhteiden kautta, sillä byrokraattiset viralliset kanavat tai toimintatavat eivät useinkaan tukeneet kaikkia ammatillisia tarpeita (Nisonen-Trnka 2012, 30, 35–36, 87–88). Asioiden junaileminen epävirallisista kanavia pitkin tuli näkyvämmäksi, kun taloudellisen toiminnan keskusjohtoinen ohjaus höllentyi. Vaikka henkilökohtaisia suhteita oli erittäin todennäköisesti käytetty ulkomaankaupassa aikaisemminkin, nyt niiden käyttö näkyi jopa virallisessa kirjeenvaihdossa. On todennäköistä, että Confexim oli epävirallisissa neuvotteluissa neuvostoliittolaisen yhteistyökumppaninsa Raznoeksportin kanssa tunnustellut mahdollisuuksiaan kasvattaa vientiä Neuvostoliittoon jo ennen keskusteluja suunnittelukomitean varajohtajan kanssa. Mahdollisesti varajohtaja Gede oli osallistunut epävirallisiin neuvotteluihin, sillä hän oli vuosina 1957–1959 ollut Puolan suurlähettiläänä Moskovassa, ja hänellä oli siis suhteita siellä (Informator o stosunkach Polska – Związek Radziecki 1944–1991, 7).

Vaateviennin alatasen toimijoilla oli pyrkimyksenä kasvattaa vientiä. Koska Confexim kävi neuvotteluja suunnittelukomitean varajohtajan kanssa yli vuosi ennen Puolan ja Neuvostoliiton välisiä kauppaneuvotteluja ja kaksi vuotta ennen Puolan virallisen viisivuotissuunnitelman hyväksymistä, voi päätellä, että vaateviennin kasvattaminen oli ulkomaankauppayhtiölle tärkeää. Suunnittelukomiteanhan ei olisi tarvinnut neuvotella etukäteen alatasen toimijan kanssa, jos aloite olisi lähtenyt komitealta. Alatasen toimijat olivat tähänneet viennin kasvattamiseen jo 1950-luvun lopulta eli keskusjohtoisen toiminnan purkamisesta lähtien, ja puolalaisia valmisvaatteita oli aktiivisesti esitelty Neuvostoliitossa jo 1950–1960-lukujen vaihteesta alkaen.

(Neuvostoliiton ulkomaankauppakamarin listaus ulkomaisista näytöksistä Neuvostoliitossa 1946–1963; Vaateteollisuusyhtymän vaatevientityöryhmän kokouspöytäkirja Nro 1/III/61 päivätty 14.3.1961; Oiva (tulossa).) Vuoden 1963 alusta alkaen Confexim oli erotettu CETEBE:stä itsenäiseksi, yksinomaan vaateviennistä vastaavaksi ulkomaankauppayhtiöksi (Cofeximin arkistokuvaus). Pääasiallisen valmisvaatevientiyhtiön lisäksi pieniä määriä valikoituja vaatteita saivat viedä myös muutamat muut ulkomaankauppayhtiöt (Vaateteollisuusyhtymän laskelma valmisvaatteiden viennistä 1961), joten yksinoikeus tiettyjen tuotteiden vientiin ei ollut muuttumaton. Confeximin johdolla oli siis motivaatiota osoittaa kyvykkyytään juuri vaatteiden vientikaupassa.

Puolan kansantalouden ylätaso tuki suhteiltaan alatasen vientipyrkimyksiä ja mahdollisti niiden toteuttamisen. Ylätaso antoi alatasen hoitaa ulkomaankaupan suunnittelun ja epäviralliset neuvottelut neuvostoliittolaisten ostajien kanssa, koska puolalaiset olivat paremmissa neuvotteluasemissa toimittaessa alatasoilla. Neuvostoliiton ulkomaankauppaa hoitanut hallinto oli fragmentoituneempi ja ulkomaankauppayhtiöt suhteellisesti alempana hierarkiassa kuin puolalaiset vastineensa. Tämän vuoksi alatasolla hoidetuissa neuvotteluissa Puolalla oli usein etulyöntiasema. (Stone 1996, 64–67.)

Miksi ulkomaankauppayhtiö sitten halusi kasvattaa vientilukuja? Useinhan ajatellaan, että alatasen toimijoilla ei ollut motivaatiota kasvattaa tuotantoa saati vientimääriä (Jasiński 2011, 171; Nove 1986, 171). Confexim suunnitelti nostavansa ennen kaikkea vientituotteiden arvoa enemmän kuin lukumäärää (Confeximin 2.11.1964 päivätty viisivuotissuunnitelma). Koska yleissuunnitelmissa oli määriteltä vain könttäsomma, jolla vaatteita vietiin vuoden aikana, oli yksittäisten vaatemaalien myyntihinnalla merkitystä. Jos leningin myyntihintaa saatiin kasvatettua kahdella kopeekalla, merkitsi se, että tavoitesummaan päästiin valmistamalla ja viemällä tuhansia leninkejä vähemmän. Vaihtoehtoisesti harppaus suurempaan vientisummaan

voitiin toteuttaa melkein samalla vietyjen vaat-
teiden lukumäärällä.

Vaikka yleisesti ottaen suunnitelmatalouksien kotimaantuotannossa tuotteiden hinta oli määriteltä byrokraattisesti, ulkomaankaupassa tilanne oli toinen. SEV-markkinoilla tuotteiden markkina-arvo (Kornai puhuu ”kovista” ja ”pehmeistä” tuotteista) riippui tuottajamaasta, tuotteen laadusta ja imagosta sekä kysynnästä ostajamaassa (Kornai [1992] 2000, 149–155; 351–353). Puolalaisilla tuotteilla alkoi 1960-luvun puoliväliin tultaessa olla tunnettuutta ja kysyntää Neuvostoliitossa, ja tätä myötä myös vaateviejillä neuvotteluvaraa. Valmisvaatteiden viennin arvoa ja vientisummaa kasvattamalla vaateteollisuus pyrki nostamaan asemaansa Puolan eri teollisuudenhaarojen välisessä kilpailussa. Asemalla oli merkitystä niin vaateviejien työurien kuin myös vaateteollisuuden saamien investointien ja resurssien kannalta.

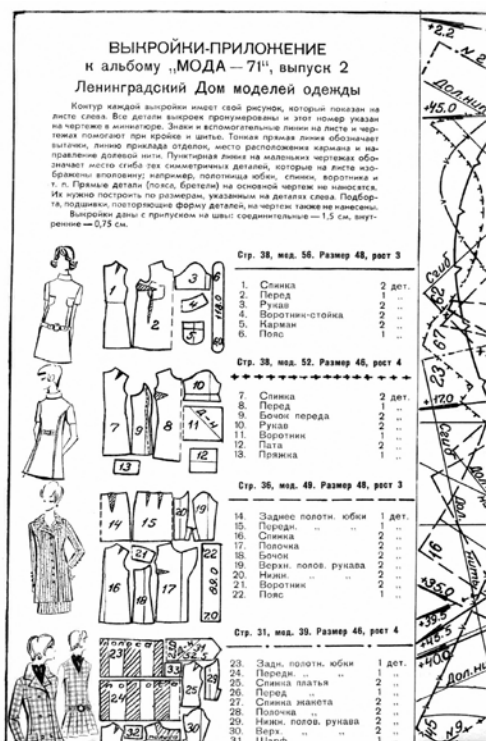
Confeximin vuonna 1964 tekemä viisivuotis-suunnitelma toteutui. Julkaistujen vientitilastojen

mukaan vaateviennin arvo vuonna 1965 oli 128 miljoonaa zlotya ja kohosi vuonna 1970 aina 330 miljoonaan zlotyyn (Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1971). Vuonna 1965 tavoitteeseen ei siis vielä päästy, mutta vuoteen 1970 mennessä viennin arvo oli yli 100 miljoonaa zlotya suurempi kuin mitä vuonna 1964 oli kaavailtu. Vaateviennin kasvattaminen onnistui siis suunniteltua paremmin. Vaikka suunnitelmatalouden suunnittelussa olikin vaikeuksia ja suunnitelmat muuttuivat, suunnitelmat näyttäisivät kuitenkin olleen suuntaa-antavia, erityisesti silloin kun ala- ja ylätasojen toimijoiden intressit ja suunnitelmat kohtasivat.

Jasińskiin mukaan suunnitelman rooli sosialistisen Puolan taloutta ohjaavana mekanismina heikentyi ajan myötä. Eri alueiden ja teollisuushaarojen lobbarit rajoittivat kansallisen suunnitelman vahvuutta, kun he käyttivät epämuodollisia vaikutuskanavia varmistamaan oman alueensa tai teollisuudenalansa edun ja menestyksen kilpailussa keskusjohtoisesti johdetuista resursseista. (Jasiński 2011, 170.) Esimerkkinä vuosien 1966–1970 vaateviennin viisivuotissuunnitelman laatimisesta osoittaa, kuinka vahvoja alatasen toimijat saattoivat olla suunnitelman laatimisessa. Tietyissä tapauksissa alatasen toimijat tunsivat oman toimialansa ja sen tarjoamat mahdollisuudet ylätasen suunnittelijoita paremmin ja saattoivat asiantuntemuksellaan hyödyttää ylätasen toimijoiden myötävaikutuksella koko kansantaloutta. Toisaalta vetäessään kehitystä omaan suuntaansa vahvat alatasen toimijat murensivat suunnitelman merkitystä kokonaisuutta ohjaavana tekijänä.

Suunnitelman muutos laajemmassa mittakaavassa

Tässä artikkelissa olen osoittanut, että toisin kuin usein esitetään, suunnitelmatalous ei ollut muutumaton. Puolan kansantalouden kokonaissuunnitelman rooli muuttui 1950- ja 1960-lukujen taitteessa alatasen toimintaa yksityiskohtaisesti säätelevästä mekanismista kehitystä viitoittavaksi suunnitelmaksi. 1960-luvun puoliväliin

Moda Leningrad 1971 kaavasunnitelma.

tultaessa tieto ja tavoitteet eivät kulkeneet enää yksinomaan ylhäältä alas, vaan myös alatasolta saatettiin viedä tavoitteita ylätason suunnitelmiin. Tiettyinä aikoina myös alatason toimijoilla oli virallisen suunnitelman puitteissa mahdollisuus oma-aloitteisuuteen. Yksi toimiala, jolla suunnitelman rooli muuttui, oli puolalaisten valmisvaatteiden vientikauppa.

On todennäköistä, että keskitetyn suunnitelman rooli muuttui samanaikaisesti myös muilla Puolan teollisuuden aloilla ja myös kotimaan kaupassa. Luopumiseen suunnitelman tiukan ohjaavasta roolista vaikuttivat monet tekijät. Poliittisen ilmapiirin lieventyminen mahdollisti aikaisempaa oma-aloitteisemman toiminnan alatasoilla. Samalla taloudelliset ongelmat loivat tarpeen purkaa keskusjohtoisuutta. Sodanjälkeinen talouskasvu Puolassa alkoi taantua 1950-luvun loppua kohti, mikä synnytti tarpeen taloudellisille uudistuksille. Yhdessä poliittisen ilmapiirin lientymisen kanssa talousvaikeudet ajoivat keskusjohtoisuuden osittaiseen purkamiseen. Kolmas keskitetyn suunnitelman heikentämistä ajanut tekijä oli asiantuntijoiden merkityksen kasvaminen poliittisesti määriteltyn päämäärien kustannuksella. Jotta tavoiteltu tieteellis-tekninen ja taloudellinen kehitystaso saavutettaisiin, asiantuntijoiden tietämystä ei voinut enää jättää käyttämättä samalla tavalla kuin aikaisemmin.

Suunnitelman roolin heikentyminen oli suuri mahdollisuus puolalaiselle vaateteollisuudelle. Alun perin se oli ali-investoitu naisvaltainen matalapalkka-ala (Lesiakowski 2002, 133–137), joka ei kuulunut suunnitelmatalouden prioriteetteihin eikä SEV:in työnjaossa kuulunut Puolan hoidettaviin tehtäviin (Kaliński 2005, 63). Kun suunnitelman tiukkaa ohjausta alettiin purkaa, avautui valmisvaateteollisuudelle ennen näkemättömät mahdollisuudet kasvattaa ulkomaankaupan avulla omaa merkittävyyttään suunnitelmatalouden prioriteettilistassa. Samanaikaisesti suunnitelman otteen höltyamisen kanssa muuttuivat valmisvaatteiden ulkomaankaupan

käytänteet. Vaikka käytänteiden monipuolistuminen ei ole suoraan yhteydessä luopumiseen suunnitelman noudattamisesta, vähensi mahdollisten toimintatapojen valikoiman laajentuminen keskitetyn suunnitelman toteuttamisen painoarvoa. 1980-luvun alkuun mennessä valtaviksi paisuneista vientimääristä ei valmisvaatteiden vienti ollut rahallisesti mitattuna missään vaiheessa merkittävä tekijä Puolan viennissä. Sillä oli ennen kaikkea merkitystä puolalaisten ulkomaankaupan käytänteiden uudistajana ja SEV:in sisäisten kulutustavaramarkkinoiden luojana.

Myös muut Puolan teollisuuden alat hyödynsivät suunnitelman heikkenemistä vahvistamalla vaikutusvaltaansa, mutta useimmat todennäköisesti vähemmässä määrin kuin valmisvaateteollisuus. Usein suunnitelman heikentyminen paikannetaan Puolassa 1970-luvun alkuun, jolloin Puolan talous avautui aikaisempaa enemmän maailmanmarkkinoille (Poznanski 1996, xi). Vaateteollisuudessa heikentyminen tapahtui kuitenkin jo vuosikymmentä aikaisemmin. Kevyen teollisuuden monia muita aloja vähäisempi sääätely ja kuluttajien merkityksen kasvu teki valmisvaatekaupan toimintakentästä vapaamman ja mahdollisuudet vaikuttaa omalla toiminnalla olivat suuremmat.

Suunnitelman heikkeneminen vaikutti Puolan talouden sisäiseen dynamiikkaan. Yksittäiset sektorit hyötyivät suunnitelman roolin heikentymisestä. Tämä avasi uusia mahdollisuuksia kasvattaa vaikutusvaltaa suunnitelmatalouden hierarkian puitteissa. Samalla kokonaissuunnitelman heikentyminen teki taloussuunnitelmien laatimisesta ja kokonaisuuden johtamisesta ylätasolla entistä hankalampaa. Suunnitelman heikkeneminen ei ollut ainoastaan puolalainen, vaan koko sosialistista blokkia koskenut ilmiö. 1950- ja 1960-luvuilla monissa maissa toteutettiin talousuudistuksia, joissa keskitettyä hallintoa purettiin. (Kansikas 2012, 29.) Näyttäisi siltä, että kulutustuotteiden ulkomaankaupan kohdalla tämä kehitys alkoi myös muissa maissa jo 1950-luvun lopussa (Neuburger 2012, 92).

Viitteet

- 1 Centralny Zarząd Przemysłu Odzieżowego (CZPO, Vaateteollisuuden keskushallinto) koordinoi 1949–1958 vaatetehtaiden toimintaa kevytteollisuusministeriön alaisuudessa. Vuoden 1959 alusta Zjednoczenie Przemysłu Odzieżowego (ZPO, Vaateteollisuusyhtymä) korvasi CZPO:n vaateteollisuuden toimintaa hallinnoivana organisaationa.
- 2 Toisen maailmansodan jälkeen laadittu ensimmäinen monivuotinen taloussuunnitelma oli jälleenrakennukseen keskittynyt kolmivuotissuunnitelma (1947–1949), jota seurasi teollistamista painottanut kuusivuotissuunnitelma (1950–1955). Ensimmäisen viisivuotiskauden (1956–1960) jälkeen monivuotiset suunnitelmat tehtiin viisivuotisiksi. (Kaliński 2005, 35, 45; Landau & Tomaszewski 1985, 249).
- 3 Puolan kansantalouden suunnitelmat laatinut elin toimi eri nimillä. Vuonna 1945 perustetun Suunnittelun keskusviraston (Centralny Urząd Planowania, CUP) syrjäytti vuonna 1949 Valtiollinen taloussuunnittelukomitea (Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego, PKPG). Ministerineuvoston alainen suunnittelukomitea (Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, KPRM) korvasi vuonna 1956 PKPG:n. (Jasiński 2011, 225; Kaliński 2005, 14, 16, 20.)
- 4 Ulkopoliitikalla oli merkittävä rooli sosialististen maiden ulkomaankauppaa suuntavana tekijänä SEV-maiden välistä kauppaa painotettiin ideologis-poliittisista syistä, samoin kuin pyrittiin osana kylmän sodan kilpailua kehittämään ”kolmansiin maihin” suuntautunutta kauppaa. 1960-luvun kuluessa Puola kehitti toisaalta ulkosuhteitaan länsimaihin mutta piti huolen myös siitä, että oli Moskovon silmissä uskollinen liittolainen. (Kaczmarek 2010, 623–627; Kornai [1992] 2000, 339–340.)
- 5 Sosialististen maiden talousjärjestö SEV (ven. Совет Экономитёскои Взаимопомощи) toimi vuosina 1949–1991. Sen perustajajäseniä olivat Neuvostoliitto, Puola, Bulgaria, Tšekkoslovakia, Unkari ja Romania. Albania, Itä-Saksa, Mongolia ja Kuuba liittyivät mukaan myöhemmin. (Jasiński 2011, 175; Kansikas 2012, 1.)
- 6 *Clearing*-kauppa on kahden maan välistä ulkomaankauppaa, jossa vaihdettavista tuotteista ja palveluista sovitaan pitkäaikaisella maiden välisellä sopimuksella. Toteutuneiden kauppojen maksut hoidetaan *clearing*-tilin kautta maan omassa valuutassa. Kaupan tavoitteena on, että maiden välinen kauppataase pysyy tasapainossa eikä ole kummallekaan maalle yli- tai alijäämäinen. (Jasiński 2011, 176; Matala 2012, 190–191.)
- 7 Suunnitelmatalouksien tuottamiin tilastoihin tulee suhtautua kriittisesti. Niiden antama numeerinen tieto ei ole välttämättä vertailukelpoista esimerkiksi muiden maiden antamien lukujen kanssa, mutta pitemmän aikavälin kehitystä suuntaa-antavasti kuvaavina ne toimivat. Alatason viranomaisilla oli houkutus pyöristää ylemmälle tasolle annettuja lukuja parempaan päin. Toisaalta viranomaiset käyttivät työssään itse samoja tilastoja, joten on todennäköistä, että niissä esiintyvät virheet eivät ole suoranaisia valheita. (Autio 2002, 26–27; Hanson 2003, 3–4.) Arkaluontoisina pidettyjä tilastoja ei julkaistu. Esimerkiksi Puolan tilastokeskus ei julkaissut vuositilastoja lainkaan vuosina 1951–1954. (Jasiński 2011, 220.)
- 8 Koska Puolan valuutta *złoty* ei ollut vaihtokelpoinen, Puolan ulkomaankaupan laskelmissa ja tilastoissa käytettiin vuoteen 1982 asti valuuttana laskennallista *valuutta-złoty* (*złoty dewizowy*). Vuoteen 1971 asti sen kurssi oli muuttumaton 1 zł = 4 USD. (Jasiński 2011, 219–220.)

Lähteet

Alkuperäislähteet

CETEBE:n sisäinen kirjeenvaihto 8.3.1957. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), 39/355/0/17.

CETEBE:n sisäinen muistio organisatorisista muutoksista 10.2.1958. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), 39/355/0/18.

Confeximin arkistokuvaus. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), 354.

- Confeximin 2.11.1964 päivätty viisivuotissuunnitelma. Archiwum Akt Nowych (AAN), 2/351/65/1.
- Kaavio dokumenttien kierrosta Neuvostoliiton-vientikaupassa, sisäinen ohjeistus työntekijöille, ulkomaankauppayhtiö Tricot, 1978. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), 39/1900/0/21.
- Ministerineuvoston päätös nro 518, päivätty 17.8. 1956; M.P. 1956 nr 83 poz. 975. Internetowy System Aktów Prawnych <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WMP19560830975>.
- Neuvostoliiton ulkomaankauppakamarin listaus ulkomaaisista näytöksistä Neuvostoliitossa 1946–1963. Rossijski Gosudarstvennyi Arhiv Ekonomiki (RGAE), f 635 o 1 I d 566.
- Odzież. Jesień–zima 1955. Katalog przemysłu odzieżowego.* (1955) Ministerstwo Przemysłu Lekkiego, Centralny Zarząd Przemysłu Odzieżowego. Warszawa: Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego.
- Puolan ja Neuvostoliiton välinen tavaravaihtosopimus vuosille 1966–1970. Archiwum Akt Nowych (AAN), 2/351/27/9.
- Sejmin päätös viisivuotissuunnitelmasta vuosille 1966–1970 päivätty 11.11.1966; Dz.U. 1966 nr 48 poz. 296; Internetowy System Aktów Prawnych. <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19660480296>.
- Vaatateollisuuden keskushallinnon arkistokuvaus. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), 873
- Vaatateollisuuden keskushallinnon johtajan määräys 23.2.1955. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), 39/873/0/18.
- Vaatateollisuuden keskushallinnon uudelleenorganisointiprojekti 1958. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), 39/873/0/54.
- Vaatateollisuusyhtymän arkistokuvaus. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), 874.
- Vaatateollisuusyhtymän laskelma valmisvaatteiden viennistä 1961. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), 39/874/0/1925.
- Vaatateollisuusyhtymän vaatevientiöryhmän kokouspöytäkirja Nro 1/III/61 päivätty 14.3.1961. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), 39/874/0/1925.
- Kirjallisuus**
- Autio, Sari (2002), *Suunnitelmatalous Neuvosto-Karjalassa 1928–1941. Paikallistason rooli Neuvostoliiton teollistamisessa*. Bibliotheca Historica 71. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Autio-Sarasmo, Sari & Katalin Miklóssy (2011), Introduction. –*Reassessing Cold War Europe*. Eds. Sari Autio-Sarasmo and Katalin Miklóssy. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Berend, Ivan T. (2009), *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brzostek, Błażej (2010), Wschodnia szarość i *Latin flavour*. O dystynkcjach społecznych na ulicach Bukaresztu i Warszawy lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. –*Bocznymi drogami. Nieoficjalne kontakty społeczeństw socjalistycznych 1956–1989*. Red.: Włodzimierz Borodziej, Jerzy Kochanowski. Warszawa: TRIO, 13–43.
- Crowley, David & Reid, Susan E. (2010), Introduction: Pleasures in Socialism? –*Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Eisler, Jerzy (2006), Jakim państwem była PRL w latach 1956–1976? –*Pamięć i Sprawiedliwość* 2:10, 11–23.
- Fidelis, Malgorzata (2009), Are You a Modern Girl? Consumer Culture and Young Women in 1960s Poland. –*Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. Eds. Shana Penn, Jill Massino. New York, NY: Palgrave Macmillan, 171–184.
- Gronow, Jukka, Zhuravlev, Sergey (2010), Soviet Investment in Flamboyance. Fashion Design at GUM, the State Department Store at Moscow. –*Baltic Worlds* 3:2, June, 26–33.
- Gronow, Jukka (2012), Soviet Modernity: the Case of Soviet Fashion. –*Understanding Russianness*. Eds. Risto Alapuro, Arto Mustajoki and Pekka Pesonen. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 125–136.
- Hanson, Philip (2003), *The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945*. London: Pearson Education.
- Hardy, Jane (2009), *Poland's New Capitalism*. London: Pluto Press.
- Hessler, Julie (2004), *A Social History of Soviet Trade. Trade Policy, Retail Practices and Consumption, 1917–1953*. Princeton: Princeton University Press.
- Informator o stosunkach Polska – Związek Radziecki 1944–1991* (1994). Oprac. Walenty Daszkiewicz; red. Stanisław Matosek. Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
- Jasiński, Leszek Jerzy (2011), *Bliżej centrum czy na peryferiach? Polskie kontakty gospodarcze z zagranicą w XX wieku*. Warszawa: Centrum Europejskie Natolin ; TRIO.
- Kaczmarek, Ryszard (2010), *Historia Polski 1914–1989*. Warszawa: PWN.
- Kaliński, Janusz (2005), *Historia gospodarcza Polski*

- Ludowej. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kansikas, Suvi (2012), *Trade Blocs and the Cold War. The CMEA and the EC Challenge, 1969–1976*. Helsinki: University of Helsinki. Department of Political and Economic Studies, Faculty of Social Sciences. [Diss.]
- Kornai, János ([1992] 2000), *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Oxford: Clarendon Press.
- Landau, Zbigniew, Tomaszewski, Jerzy (1985), *The Polish Economy in the Twentieth Century*. Kent: Croom Helm.
- Ledeneva, Alena V. (1998), *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking, and Informal Exchange*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Lesiakowski, Krzysztof (2002): Strajk robotników łódzkich w lutym 1971 roku. – *Pamięć i Sprawiedliwość* 1:1, 133–142.
- Matala, Saara (2012), Idänkauppa oli varmaa, mutta sitten se loppui. – *Historiallinen aikakauskirja* 110: 2, 188–203.
- Mazurek, Małgorzata, Matthew Hilton (2007), Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and the Consumer Movement in Poland. – *Journal of Contemporary History* 42:2, 315–343.
- Neuburger, Mary (2012), The Taste of Smoke. Bulgartabak and the Manufacturing of Cigarettes and Satisfaction. *Communism Unwrapped. Consumption in Cold War Eastern Europe*. Eds. Paulina Bren, Mary Neuburger. Oxford & New York: Oxford University Press, 9–115.
- Nisonen-Trnka, Riikka (2012), *Science with a Human Face. The Activity of the Czechoslovak Scientists František Šorm and Otto Wichterle during the Cold War*. Acta Universitatis Tamperensis 1729. Tampere: Tampere University Press.
- Nove, Alec (1986), *Socialism, Economics and Development*. London: Allen & Unwin.
- Oiva, Mila (tulossa), *Selling Fashion to the Soviets: Competitive Practices in Polish Clothes Export in the Early 1960s. – Competition in Socialist Society*. Eds. Katalin Miklóssy and Melanie Illic. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Pelka, Anna (2007), *Teksas-land: moda młodzieżowa w PRL*. Warszawa: Trio.
- Poznanski, Kazimierz Z. (1996), *Poland's Protracted Transition. Institutional Change and Economic Growth 1970–1994*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1965* (1966). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Roczniki Branżowe 1.
- Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 1970* (1971). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Roczniki Branżowe 40.
- Statystyka Handlu Zagranicznego. Przywóz i wywóz towarów według krajów 1958* (1959). Główny Urząd Statystyczny PRL (GUS). Zeszyt 9. Statystyka Polski Seria F. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny
- Statystyka Handlu Zagranicznego 1964* (1965). Główny Urząd Statystyczny PRL (GUS). Zeszyt 108. Statystyka Polski. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Stone, Randall W. (1996): *Satellites and Commissars. Strategy and Conflict in the Politics of Soviet-Bloc Trade*. Princeton: Princeton University Press.
- Vnešnjaja trgovlja Sojuza SSR za 1962 god. Statističeski obzor* (1963). Ministerstvo Vnešnei trgovli SSSR, Planovo-Ekonomičeskoje Upravljenje. Moskva : Vneštorgizdat.
- Vnešnjaja trgovlja Sojuza SSR za 1964 god. Statističeski obzor* (1965), Ministerstvo Vnešnei trgovli SSSR, Planovo-Ekonomičeskoje Upravljenje. Moskva : Vneštorgizdat.